

BARTÓK ISTVÁN

„...nem lesz nehéz a retorikusok előírásaival indokolni...”

Laskai Csókás Péter az imádságról

Az 1530–1580 közötti korszak kritikátörténeti feldolgozása során az egyházi retorikán belül a prédikációk mellett vizsgálандók az imádságokra vonatkozó követelmények megfogalmazásai is. Ebben az időszakban nem készültek az imádság elméletét tárgyaló magyar szerkesztésű önálló kézikönyvek, ez – akárcsak az egyházi szónoklattan esetében – a következő század fejleménye. Az adott korszakban a hazai szerzőknél az imádságok szövegalkotását befolyásoló szempontokról meglehetősen ritkán esik szó, ezért annál is inkább érdemes odafigyelni rájuk. Az elszórt adatokat, szórványos megjegyzéseket rendszerezve kirajzolódhatnak a korszak meghatározó vonulatai, felekezethez fűződő sajátosságai.

A külföldi szaktekintélyek részletesen, árnyaltan – sokszor retorikai fogalmakban gazdagon – fejtik ki kapcsolódó nézeteiket, a vizsgált korszak hazai szövegeiben viszont sokszor csak egy-egy jelentéktelennek tűnő mellékmondat vagy odavetett kifejezés árulkodik a szerző elméleti iskolázottságáról és arról, hogy mely formai, stílári követelmények megvalósítását tartja fontosnak. Megfelelő „érzékenyítettség” birtokában azonban belátható, hogy a látszólagos köznapi szóhasználat – amint az más területeken is megfigyelhető – valójában a magyar elméleti (grammatikai, retorikai, logikai) szaknyelv alkalmazását igazolja.

Az utóbbi évtizedek kutatásai megkönnyítik a téma feldolgozását, ugyanis számos eredmény átvehető és beépíthető egy összegző áttekintésbe. A magyarországi forrásokat és szakirodalmat tartalmazza Kónya Franciska bibliográfiája.¹ Az imádság és az imádságoskönyvek nemzetközi és hazai irodalmát szemléli Fazakas Gergely Tamás monográfiájának bevezető fejezeteiben,² újabban Knapp Éva,³ aki nagy ívű tanulmányában a kora újkori imádságelmélet módszeres, átfogó vizsgálatára vállalkozik, különös tekintettel a magyarországi vonatkozásokra. A kora újkoron belül az általam vizsgált korszak meghatározó személyiségei közül jellemző részleteket közöl – többek között – Erasmus, Luther, Melanchthon, Kálvin és Ramus kapcsolódó nézeteiből. Szá-

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója.

1 1800 előtti magyarországi imádságok és elmékedések szakirodalmi bibliográfiája, összeáll. KÓNYA Franciska (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014).

2 FAZAKAS Gergely Tamás, *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Csokonai könyvtár 50 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 42–53.

3 KNAPP Éva, „Az imádság retorikájának kora újkori történetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 3–32, 3–6.

mos hazai szerző fontos helyeire hívja fel a figyelmet. Világossá válik az összefüggés az *oratio* két alapvető aspektusa, az *imádkozás* mint folyamat (cselekvés, lelkiállapot) és az *imádság* mint (irodalmi szempontok alapján is értékelhető) produktum között. A kritikátörténet számára különösen fontos az utóbbi, mivel kapcsolódhatnak hozzá a szövegalkotást befolyásoló megfontolások.

Jelen közlemény terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy kitérjek a korszak mindazon hazai szerzőire, akik érintik az imádság kérdéseit. Ez alkalommal részletesebben Laskai Csókás Péter megállapításait ismertetem, kitekintéssel legfontosabb külföldi párhuzamaira. Az egy-egy témakörhöz kapcsolódó további szerzőkre és helyekre csak röviden utalok. Több példa bemutatására hosszabb monográfia-fejezetben kerülhet sor.

1. Laskai Csókás Péter és a *Speculum* exilii

Az imádság elméleti kérdéseinek megfogalmazását keresve a vizsgált korszak magyar vonatkozású irodalmában, a leggyakrabban Laskai Csókás Péter *Speculum exilii*⁴ című latin nyelvű munkájára kell hivatkoznunk, ugyanis összetettségében és tartalmában messze meghaladja a többi hazai szerzőnek az imádsághoz kapcsolódó megjegyzéseit. Éppen ezért röviden szólnom kell a munka egészéről. Laskai munkásságát illetően az eddigi kutatás során ki-kí a saját érdeklődési területét érintő részekkel foglalkozott, legkevesebb szó az imádságról esett.⁵ A *Speculum exilii* terjedelme – a kötet elején és végén található versekkel együtt⁶ – 943 lap. A korábbi szakirodalmat Móré Tünde tekinti át. Ennek alapján említi, hogy a mű

4 LASKAI Csókás Péter, *Speculum exilii et indigentiae nostrae* (Corona: [Nyrö,] 1581). – RMNY 483.

5 Rövid áttekintés életéről, munkásságáról és a kapcsolódó szakirodalomról: SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613, Humanizmus és reformáció 37* (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 184–185. Újabbán: LÁZÁR István Dávid, „Kényszerű imitatio?: Wolfgang Schreck tézisei és Laskai Csókás Péter cáfolata”, in *Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben: Tudományos konferencia, Pécs, 2019. május 23–25*, szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László és PAP Balázs, 19–25 (Pécs: PTE Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 2020); SZABÓ András, „Laskai Csókás Péter az emberről”, jelen kézirat lezárásakor megjelenés előtt a *Betegség és gyógyulás a kora újkor irodalmában (1450–1760 k.)* című tudományos konferencia (Budapest, 2021. szeptember 8–11.) előadásait tartalmazó kötetben.

6 „A *Speculum exilii* felépítése nem szolgál meglepetésekkel: az ajánlást előszó, majd üdvözlőversek követik. [...] A *Speculum exilii* hozzáférhető példányai nemcsak ezt a művet tartalmazzák, hanem egybe vannak kötve Laskai *Nablium praecanum* című munkájával. Erdélyi János és Koncz József úgy vélte, hogy két külön nyomtatványról lehet szó, azonban minden fennmaradt példányban együtt szerepelnek a munkák, így jelen álláspont szerint Laskai eredetileg is együtt tervezte a két mű kiadását. A második füzet görög és latin nyelvű verseket tartalmaz, amelyeket Laskai erdélyi főuraknak címzett.” MÓRÉ Tünde, „Utazás és kegyesség Laskai Csókás Péter *Speculum exilii* (1581) című művében”, *Erdélyi Múzeum* 77, 3. sz. (2015): 10–19, 11–12. Az utolsó lapokon a javítandó nyomdahibák jegyzéke található.

első része ars orandiként működik, amelyben a szerző általánosságban tárgyalja az imádságot és annak kérdéseit, a második része pedig a Miatyánk szövegmagyarázata. A felosztás, valamint a Miatyánk kiemelt helye harmonizál a protestáns felfogással, hiszen Luther szerint „az minden imádságnak imádsága (das Gebet aller Gebete, das Vaterunser).⁷

Az előadottakat Laskai szerteágazó kitérőkkel, bibliai helyekkel, klasszikus auktorok és egyéb szaktekintélyek sokaságával alátámasztva részletezi. Az alkalmazott módszerek, a hivatkozások Arisztotelésztől és Cicerótól az egyházatyákon keresztül Erasmusig és a kortársakig, a héber és görög etimologizálások, a logikai és teológiai érvelések és cáfolatok megérdemelnék az egész munka átfogó, alapos ismertetését, összevetését forrásaival.

Ami az imádságot illeti: a mű legnagyobbbrészt a lelkiiségi, teológiai összefüggéseket tárgyalja, de szóba kerülnek kifejezetten formai szempontok is, ezeket később, a maguk helyén idézem.

Laskai már az imádkozást magasztaló rész bevezetőjében (*Praefatio in orationis encomium*) előrebocsátja:

[...] az *Űr imádságának* ezt a rövid magyarázatát, amelyet egykor vásárhelyi iskolánkban nyilvánosan adtam elő a hallgatóknak, a legtudósabb szerzők nyomán, most végre (és bárcsak lenne könnyen megtanulható a felkészültebbeknek, egyszersmind szolgálná a gyengébbek épülését!), amennyire csak éjszakai virrasztásaim lehetővé tették, újragondolva, átdolgozva összeállítottam és közrebocsátom. Annak érdekében, hogy mindezeket könnyebben meg lehessen érteni, és az olvasóknak ne okozzon nehézséget a befogadása, a skolasztikus módszerhez folyamodom. Először néhány fejezetben az imádságról bocsátok előre valamicskét, majd Krisztus szavait fogom elmagyarázni.⁸

A „néhány fejezet” nem kevesebb, mint tizenegy, mintegy 700 lap terjedelemben. Krisztus szavai alatt az általa tanított imádság, a *Miatyánk* értendő. Magyarozatára így is jut közel 200 lap. A dogmatikai érvelés alapja az egyes szavakhoz kapcsolódó *loci communes*. Ezek: Krisztus uralkodása; Isten mérhetetlen hatalma; Isten elnevezései; Is-

7 Uo., 12.

8 „[...] brevem hanc eius [orationis Dominicae] explicationem quem olim in publica nostra Schola Vasarheliana, doctissimos homines secutus auditoribus proposueram, nunc tandem (et utinam cum venia doctiorum, rudiorumque commodo) quoad fieri per nostram lucubrationem potuit, retornatam, incudique redditam in lucem proferre ad manum iudicis Me [...] coactus sum. Quare ut eius cognitio facilius, et lectoribus sit suavior, methodum scholasticam secutus, primum pauca quaedam capita de oratione praemitto, mox verba Christi explicaturus.” LASKAI, *Speculum...*, 8–9. Az ajánlólevelet és a szerzőt üdvözlő verseket tartalmazó 40 lap számozatlan. Az arab lapszámozás a belső címlappal kezdődik. A továbbiakban ezekre a lapszámokra hivatkozom.

ten országa, Isten akarata, a kenyér mibenléte és jelentései; megbocsátás a bűnösöknek; a kísértés.⁹

H. Hubert Gabriella fontos megállapításokat tesz Laskai feltételezhető forrásairól, egyben a *Speculum* egészét is jellemzi:

A mű vázát alkotó megközelítési módok megtalálhatók Musculus *Loci communes*ének Oratio fejezetében is: az imádság definiálása, fajtái, retorikai szerkezete, iránya, okai, helye, ideje, módja, az imádkozáskor használt gesztusok, az imádságban foglalt kérések, ezek teljesíthetősége, az átok, az imádság célja és hatása. Laskai Csókás azonban a korabeli tárgyalási módoktól eltérően az ima témájába belesűríti teológiai nézeteit is. Tudós teológus, hitvitázó egy személyben.¹⁰

Laskai hivatkozik is Musculusra mint a Kálvint követő jeles teológusok egyikére. Követendő imádságok szerzőjeként ajánlja az olvasók figyelmébe Petrus Martyrt (Pietro Martire Vermigli). Hubert Gabriella őt is említi:

Számos szószerinti egyezés kimutatható a *Speculum* és [a Petrus Martyr korábbi írásait tartalmazó] *Loci communes*, illetve a Királyok könyve exegézise között, ugyanakkor lényegiek az eltérések is. Az utókor által összeállított Vermigli-féle *Loci communes* 1580-ban jelent meg. Laskai Csókás valószínűleg az eredeti Királyok könyve-exegézist használta.¹¹

Ezek alapján a *Speculum* közvetlen forrása aligha lehetett az előző évben megjelent összeállítás. Ugyanennek a gyűjteménynek azonban ismert egy korábbi kiadása, 1576-ból.¹² Nem zárható ki, hogy ebből kerülhetett egy példány Laskai kezébe.

9 „Locorum communium catalogus qui in explicatione verborum Dominicae orationis tractantur.

1. De dominatione Christi
2. De immensitate Dei
3. De Nominibus Dei
4. De Regno Dei
5. De Voluntate Dei
6. De Pane, quid & quotuplex sit
7. De Remissione peccatorum
8. De Tentationibus.” Uo., 11.

10 H. HUBERT Gabriella, „Az éneklés Laskai Csókás Péter teológiai rendszerében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94 (1990): 218–223, 219–220. A hivatkozott mű: Wolfgangus MUSCULUS, *Loci communes in usus sacrae Theologiae candidatorum paratae* (Basilea: Johannes Hervagianus, 1560). – VD16 M 7292.

11 H. HUBERT Gabriella, „Laskai Csókás Péter peregrináció elmélete 1581-ből”, in *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.*, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László és NYERGES Judit, 549–556 (Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 1993), 554. A hivatkozott mű: *Loci communes D. Petri Martyris Vermilii, Florentini* [...] *ex variis ipsius auctoris scriptis in unum librum collecti* (Tiguri: Christophorus Froschoverus, 1580). – VD16 V 825. A *Királyok könyve*-kommentár korábbi megjelenése: *Melachim, id est Regum libri duo posteriores cum Commentariis Petri Martyris Vermilii Florentini* (Tiguri: Christophorus Froschoverus, 1571). – VD16 B 3053.

12 *Petri Martyris Vermilii, Florentini, [...] Loci communes ex variis ipsius auctoris & libris in unum volumen collecti* (Londinium: Ioannes Kyngston, 1576).

Az imádságra vonatkozó részeket áttekintve célszerűnek tűnik az anyagot a klaszikus retorika részei alapján elrendezni. Az inventióban tárgyalható legáltalánosabb szempontok tisztázása után érdemes rátérni a dispositióra tartozó megállapításokra, amelyek az imádság részeit, szerkezetét taglalják. Kerülnek példák az elocutio és a pronuntiatio tudnivalóira is.

2. *Inventio: a szív, az ész és a nyelv*

Leginkább a retorikai inventio körébe tartozik az imádság alapvető kérdése: van-e egyáltalán megragadható „anyaga” az imádságnak, azaz megjeleníthető-e nyelvi eszközökkel a tartalma? A 16. században még az az egyházi irodalomban gyakran hangoztatott felfogás jellemző, mely szerint vallásos témában a mondandó szívből jövő átélése fontosabb, mint a szövegek szabályok szerinti megformálása. Az imádságokkal kapcsolatban még az a kérdés is felmerül, hogy egyáltalán szükség van-e szavakra: az elragadtatott lelki-érzelmi állapotban gondolataink szavak nélkül is utat találhatnak Istenhez. A bensőből fakadó, őszinte fohász az augustinusi „oratio interor”, „oratio spiritualis” vagy „oratio mentalis”.¹³

Az irodalmi gondolkodás megnyilvánulásait keresve éppen azok az esetek a legérdekesebbek, amelyek megengedőbbek, nem vonják kétségbe a szavak létjogosultságát. A magyar példákban felismerhető az európai elméleti irodalom ismerete. A vonatkozó megállapítások a korszak legnagyobb hatású szerzőinek véleményén alapulnak.

Az imádság esetében tehát alapvető probléma a lelki tartalom és a nyelvi eszközök, a „belső, lelki” és a „külső, testi” imádság összefüggése. Luther szerint ezek nem feltétlenül egymás ellen dolgoznak, hanem bizonyos esetekben erősíthetik egymást.

A lelki imádságot vagy más néven a lélekben való imádkozást azért nevezték el így, hogy megkülönböztessék a testi imádkozástól, emellett valóságos imádkozásnak is nevezik, amely ellentéte a látszatimádkozásnak, mert a látszólagos és testi imádkozás csupán üres szavak mormolása figyelem nélkül.

Az utóbbi, a „külsődleges imádkozás” első két esete, amikor valaki „puszta engedelmességből” vagy „kényszeredetten és kedvetlenül, esetleg pénzért, dicséretért és dicsőségért” imádkozik. Ezek az esetek elutasítandók, de a harmadik – józan mértéktartással – megengedhető.

13 Az imádság elméleti problémáiról ma is mértékadónak tekintett mű: Friedrich HEILER, *Das Gebet: Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung* (München: Ernst Reinhardt, 1918; Charleston: Nabu Press, 2015). Újabbán: Eckart Conrad LUTZ, *Rhetorica divina: Mittelhochdeutsche Prologgebete und die rhetorische Kultur des Mittelalters* (Berlin–Boston: De Gruyter, 1984, 2011²). Néhány fontos kapcsolódó kérdés rövid áttekintése: BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Könyvkiadó, 1998), 151–162.

Harmadsorban [imádkozhatunk] a szív áhítatával, ahol a látszat igazsággá és a külsőlegesség lelkivé változik. Igen, a belső igazság felszínre tör, és külső fényel ragyog. Ám az nem lehetséges, hogy sokat beszéljen az, aki lelkileg és igazán imádkozik, mert a lélek, ha tudatára ébred annak, hogy mit beszél, és ha szavaira tekint és elgondolkodik, hagynia kell a szavakat maguktól szállni, és az értelmet kell követnie, vagy fordítva: az értelmet kell elhanyagolnia és átgondolni a szavakat. Ezért az ilyen szóbeli imádságok nem mások, mint a lélek felindulásai, amely az értelem és a szavakat diktáló kívánságok szerint gondolkodik.¹⁴

Kálvin genfi katekizmusában a „Lelkipásztor” és a „Gyermek” beszélgetéséből bontakozik ki a szív, az ész és a nyelv, azaz az érzelmi, értelmi átélés és a nyelvi megformálás összefüggése az imádságban.

- L. Beszéljünk most az imádság módjáról! Elég az imához a nyelv is, vagy szükség van az észre és szívre is?
- Gy. A nyelvre nincs mindig szükség, de értelem s érzés híján sohasem lehet az igazi imádság.
- L. Mivel bizonyítod ezt?
- Gy. Amennyiben Isten lélek, egyebütt is mindig szívet kér az embertől, hát még az imádságban, mely vele való társalkodás! Ezért azt ígéri, hogy csak azokhoz leszen közel, akik őt igazságban imádják, ellenben átok alá vet mindenkit, kik képmutatás okáért nem szívből imádkoznak.
- L. Teljességgel haszontalanok hát mindazon imádságok, melyeket csak a nyelv mond el?
- Gy. Nemcsak haszontalanok, hanem utálatosak is Isten előtt. [...]
- L. Mégis azt gondolod hát, hogy a nyelvnek nincs haszna az imádkozásban?
- Gy. Semmi esetre sem gondolom ezt. Mert a nyelv gyakran segíti, felemeli, Istennél megtartja a lelket. Azonkívül, mivel Isten a nyelvet sokkal inkább dicsőségére teremté, mint a test többi tagjait, azért illendő, hogy minden tehetségét e feladata teljesítésében fejtse ki. Aztán néha a lelki hév is annyira áthatja az embert, hogy nyelve akáratlanul is szavakba tör ki.¹⁵

Hasonló gondolatok hazai szerzőknél is felbukkannak. Melius Juhász Péter prédikációiból Oláh Róbert szemelgetett az imádságra vonatkozóan a szív, az ész és a nyelv összefüggéseit megvilágító részleteket:

Hát akik igen könyörögnek, éjjel-nappal esedeznek Istennek. Valakikben Isten lelke [van], de ezek szüntelen fohászkodnak, nem szájok, nyelvek birbitélésével, hanem [a]

14 Martin LUTHER, „A Miatyánk német magyarázata egyszerű laikusok számára (1519)”, ford. BELLÁK Erzsébet, in Martin LUTHER, *Válogatott művei*, kiad. CSEPREGI Zoltán, 9 köt. (Budapest: Luther Kiadó, 2011), 5: 95–151, 100.

15 *A genfi egyház kátéja: A keresztyén tudomány tankönyve gyermekek számára, írta Kálvin János, 1545*, ford. CEGLEDI Sándor (Pápa: Főiskolai Nyomda, 1907), 40–41.

szívük kívánságával [...], nem Barát módra, szokásból, mikor szükség[es], nyelvvel, szájjal is kiáltanak, könyörögnek, de szívből. [...] Hát nem a színmutatást, templomban való ordítást, kiáltást, orgonálást, birbitélést, a battalógiát azaz, héában való zsolozsmát, szakmányt kívánja. [...] Hát mit? Szívet, lelket. [...] bár ordíts, mint egy farkas, de ha hitből, igazságból, lélekből, Isten kegyelmébe való biztatásból, nem jó, bűn [az].¹⁶

Ugyanezek az összefüggések Laskai *Speculum*ában többször is előkerülnek. A legáltalánosabb kérdéseket tárgyaló első caput (*De variis appellationibus & significationibus, definitione, divisione & causa efficiente orationis*) harmadik sectiójából (*De speciebus et divisionis orationis*) derül ki, hányféleképpen lehet felosztani az imádságokat. A hatodik szempont szerint:

Az imádság vagy csak a szívből fakad, vagy a szív és a szó együttműködésének az eredménye. Mert senki sem imádkozik pusztán a szájával, hacsak nem a szerzetesek és az eretnekek. A csak a szívből jövő imádság a lélek néma megnyilvánulása, a bensőnkől felszakadó sóhaj, egyáltalán nincs szükség hozzá szavakra. [...] A szájból és a szívből eredő imádság az, amelyik a legbensőbb érzelmeinkből és a szív legmélyebb zugaiból fakad, és ehhez társul – a Szentlélek által – a száj külsődleges hozzájárulása, a nyelv segítségével egyetemben.¹⁷

A hatodik caput (*De gestibus orantium*) a „gesztusokat” nagyon tágan értelmezi. A fizikai értelemben vett gesztusok mellett – ezekről később szólok, a pronuntiációval kapcsolatban – belefér az imádkozó lelki felkészülése, a templomi éneklés és zene kérdései. A negyedik sectio (*De verbis inter orandum*) szól az imádságban használatos szavakról. Laskai bevezetesként megjegyzi:

Ahhoz, hogy könnyebben ki lehessen fejteni ezt a részt, először is meg kell értenünk, hogy a szavak kétféleké. Egyesek csupaszok és tünékenyek, mások fel vannak öltöztetve avagy valamilyen belső tartalmat fejeznek ki. A csupasz szavak csak az ajkak felszínes zaját és illanó hangjait zengik. [...] A felöltöztetett vagy belső tartalmat kifejező szavakat a lélek indulata és a szív sugallata irányítja. [...] Ha az imádság szavai csak az ajkak működésének külsődleges eredményét visszhangozzák, és nem a szív mélyéből törnek elő, Istent inkább haragra gerjesztik, mint jóindulatra hangolják.¹⁸

16 OLÁH Róbert, „A kegyesség mintázatai Melius Juhász Péter prédikációiban”, *Collegium Doctorum* 15, 1. sz. (2019): 105–123, 107.

17 „Oratio alia est cordis, alia vocis simul et cordis. Nam nulla est oratio oris, tantum nisi forte Monachorum et Euchitarum. Cordis oratio est tacitum animi, et intrinsecus suspirium absque ullo vocis ministerio. [...] Oratio oris et cordis est, in qua ad affectus interiores et angustiam cordis excitati, a spiritu Sancto externo quoque oris consensione linguae ministerio accedit.” LASKAI, *Speculum*..., 41–42.

18 „Ac ut facilius haec pars explicari queat, principio tenendum est verba esse duplicis generis. Alia sunt nuda, et evanida, alia vesties sive sensu moderata. Nuda voco externum tantum laborum strepitum et sonum evanescentem [...] Vestita sive sensu moderata appello, qui sensu animi et meditationi cordis

Figyelemre méltó, hogy a tartalmatlan szavak mibenlétét a bibliai idézetek mellett Laskai egy Vergilius-párhuzammal szemlélteti: „Dat sine mente sonum gressusque effingi[t] euntis”.¹⁹ A folytatásban öt bibliai hellyel plusz egy Augustinus-idézettel támasztja alá, hogy az üres szavak nem megengedhetők az imádságban. Egyébként a *Speculum* egészére jellemző, hogy Laskai humanista világképében az antik klasszikusok békésen megférnek a Szentírással és az egyházatyákkal. Már az ajánlólevélben – többek között – Vergiliussal példázza a földi világ isteni eredetét.²⁰

3. *Dispositio*: az imádság részei és fajtái

A vizsgált korszakban az imádságok – akárcsak a prédikációk – esetében a tudatos szerkesztés szándékára jó esetben magukból a szövegekből lehet következtetni. Oláh Róbert tartalmi alapon rekonstruálja és nevezi meg Melius Juhász Péter imádságainak részeit:

- I. Megszólítás
- II. Kérés
- III. Bűnvallás
- IV. Doxológia
- V. Responsum²¹

A retorikai szempontok megfogalmazására kevés példát találhatunk. Ezért kell különös figyelmet fordítanunk a korabeli szerzőktől származó elméleti igényű megnyilatkozásokra. A szövegek megformálására vonatkozó megjegyzések legnagyobb részét a retorikai *dispositio* körébe tartoznak. A határozottan megnevezett egységek az imádság részeit, szerkezetét érintik, ehhez kapcsolódik szorosan – gyakran ugyanazokkal az elnevezésekkel – a fajták, típusok szerinti csoportosítás. Fontos tehát észrevennünk, hogy az egyes terminusok mikor jelentenek szerkezeti egységeket és mikor fajtákat.

A hazai szerzők által megkülönböztetett két legfontosabb szerkezeti elem a könyörgés és a hálaadás. Az ars orandi történetében – beleértve a legrégebbi imádságmodelleket is – ezek az imádságok meghatározó részei. Órigenésznél a hálaadás (eucharistia)

gubernantur. [...] Si verba in orationibus, summis tantum et extremis laborum conclusionibus fiant, et ex alto cordis affectu non prodeant, iram potius Dei quam benignitatem provocant.” Uo., 397, 398.

19 *Aen.* X, 640. Uo., 397. Az idézet abból a részből való, amikor Junó Turnus elé Aeneas ködképet vetíti. Lakatos István fordításában: „[...] szájába meg ad hiú hangot, / bárgyu ígét, s teszi, hogy lábát mozgatva haladjon”.

20 *Aen.* VI, 725–731. *Speculum...*, számozatlan 8. lap.

21 OLÁH Róbert, „Melius Juhász Péter imádságai”, in *Hagyomány, identitás, történelem*, szerk. Kiss Réka és LÁNYI Gábor, Reformáció öröksége 3/1, 139–161 (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Örökségének Műhelye, Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020), 141–143.

és a könyörgés (aitesis) közé illeszkedik a bűnbánat (exomologesis); az így létrejövő hármas egységet vezeti be, majd zárja le Isten dicsérete (doxologia).

Az első olyan imádságelméletnek, amelyik a profán retorika hatását mutatja, a kutatás Guilielmus Alvernus 1240 körül keletkezett művét tartja (*Rhetorica divina sive ars oratoria eleoquentiae divinae*). A két meghatározó elem, a könyörgés és a hálaadás a klasszikus szónoklattani felosztás keretei között jelenik meg. Az imádságot kezdő exordiumban van a helye a dicséretnek és a hálaadásnak, ami a captatio benevolentiae-t, azaz Isten jóindulatának a megnyerését célozza. A narratio a bűnök megvallása és a bűnbánat. A petitio a kérések előadása, a confirmatio ezek megerősítése. Az imádságot a conclusio zárja, ami nyomatékosítja, hogy Isten segíteni fog a hozzá könyörgőkön.²²

Egyes hazai szerzőknél a kérés és a hálaadás ugyanazon imádság részeit (pars), szerkezeti egységeit jelenti. Így olvasható Dévai Bíró Mátyás, Batizi András és Félégyházi Tamás katekizmusában, ezt említi Bornemisza Péter egyik-másik prédikációjában.

Mások viszont, akárcsak Laskai, ugyanezeket a fogalmakat más értelemben (is) használják. Megfigyelhetők ugyanis olyan szövegösszefüggések, amelyekben a kérés és a hálaadás vagy éppen a dicsőítés nemcsak a retorikai dispositio, hanem a genusok összefüggéseiben is értelmezhető. Ezekben az esetekben ezek az elnevezések az imádságok típusait, fajtáit (genus) jelentik. Így áll Szikszai Hellopoeus Bálint és Beythe István katekizmusában. Telegdi Miklós csak „genus” értelemben használja a kérést és a hálaadást.

A szerzők általában világosan megfogalmazzák, hogy az egyes elnevezések részekre vagy fajtákra vonatkoznak, de ha nem, akkor a szövegkörnyezetből lehet következtetni jelentésükre.

A két jelentés természetesen nem választható el egymástól mereven. A jellemzően a hálaadás típusába (genus, fajta) tartozó imádság is tartalmazhat a tulajdonképpeni hálaadást magába foglaló rész mellett kéréseket (pars, rész), mint ahogy az alapvetően kérés típusú imádságok is kezdődhetnek hálaadással. A dicsőítés is megjelenhet szerkezeti egységként is és imádságtípusként is.

Laskai Csókás Péter *Speculum*ából már idéztem az általánosságokat taglaló első caput (*De variis appellationibus & significationibus, definitione, divisione & causa efficiente orationis*) harmadik sectiójából (*De speciebus et divisionis orationis*) a hatodik szempontot, a csak a szívből fakadó, valamint a szív és a száj együttműködéséből eredő imádságok megkülönböztetését. Ugyanebben a sectióban az első szempont tisztázza az imádság részeit és fajtáit. A szerző megjegyzi:

[...] ahogyan az mind a meghatározásokból, mind pedig a zsoltárokban olvasható könyörgéseknek a formuláiból kitűnik, továbbá Pál apostol tanításából is ismert, az imádságnak két része (pars) van, a kérés és a hálaadás.²³

22 Vö. LUTZ, *Rhetorica divina...*, 118–137.

23 „Tum ex definitionibus cum vero ex formulis praecationum, quae in Psalmi obviae sunt, item ex Pauli Apostoli doctrina notum est, duas esse partes orationis, petitionem et gratiarum actionem.” LASKAI, *Speculum...*, 34.

Laskai az imádság fajtáit (species) kilencféleképpen csoportosítja. A korábban idézett hatodik szempont – a szív, az ész és a nyelv kérdése – mellett retorikai szempontból a második a legfontosabb.²⁴ Ebben Pál apostol nyomán sorolja fel az imádság fajtáit (species): deprecatio; oratio vagy obsecratio; intercessio vagy interpellatio; gratiarum actio. Ahogyan arra korábban is utaltam: mind a kérés különböző aspektusai, mind a hálaadás nemcsak részt, hanem fajtát is jelenthetnek.²⁵

A hetedik caput (*De modo adorationis*) is érinti a szerkezetet, mégpedig a kérések sorrendjét. Első sectiója (*De modis adorationis*) tárgyalja a könyörgés különféle módjait:

A hatodik mód, amikor imádságainkban egyszerre kérünk lelki és testi dolgokat. Mindig azokat kell előre venni, amelyekről azt gondoljuk, hogy lelki természetűek és fontosabbak; amelyek pedig testi és múlandó dolgokra vonatkoznak, azokat említjük utoljára.²⁶

4. A Miatyánk részei

A részek és a fajták értelmezései elárulnak egyet s mást a kapcsolódó retorikai ismeretekről. Ha még jobban meg szeretnénk ismerni az imádság retorikájára vonatkozó elképzeléseket, érdemes megfigyelni, kik hogyan osztják részekre a *Miatyánkot*, a különféle felekezetekben elfogadott felfogásokhoz igazodva vagy azokon módosítva.

A Jézus által tanított imádságot (*oratio Dominica*, az *Úr imádsága*) az imádság legfőbb mintájának tekintették. A kapcsolódó magyarázatok évszázadokok keresztül végigkísérik az egyházi irodalmat, a katekizmusoknak is nélkülözhetetlen alkotórészei. A hitbéli útmutatások mellett a retorikai dispositio körébe tartozó megállapításokat is tartalmaznak, amennyiben a felépítést érintik. A szerkezet meghatározó elemei a hét vagy hat kérés. Ezek különféle tartalmi szempontok alapján további csoportokra bonthatók (3+4, 4+3, 3+3 kérés) és ki is egészíthetők. Bizonyos esetekben ugyanis önálló egységnek, bevezetésnek tekintik a megszólítást, és záró formulaként értelmezik a dícsőítő záradékot vagy az „Amen” szócskát.

A latin középkor számára a *Miatyánk* felosztását illetően Augustinus *Enchiridionja* volt a minta, mely szerint az *Úr imádsága* – Máté evangéliumára hivatkozva (Mt 6,

24 A teljesség kedvéért említem a továbbiakat. Laskai először a részekhez kapcsolódva különbözteti meg csoportképző elemként a *justificia* és a *veritas* fogalmát. A harmadik felosztás Augustinust követi, aki az imádságnak öt fajtáját vagy inkább fokozatát határozza meg: meditatio, scientia, compunctio, devotio, oratio. A negyedik: nyilvános vagy magányos imádság: publica vagy privata. Az ötödik: absolutus vagy simplex, vagy conditionalis. A hetedik: orationes statae vagy vagae. A nyolcadik: oratio tardior vagy frequentior. A kilencedik: invocatio iumentum vagy rerum extra omnem intellectum et motum existentium. Uo., 39–45.

25 „[Paulus] quatuor species orationis diserte enumerat. Prima est deprecatio. Secunda obsecratio, intercessio. Tertia intercessio, interpellatio. Quarta gratiarum actio.” Uo., 37.

26 „Sextus vero precandi modus est, ut cum res spirituales et corporales simul petuntur semper illae quae putantur esse spirituales, et potiores priori loco ponantur in oratione, corporales vero et temporariae posteriori loco commemorantur.” Uo., 466–467.

9–13) – hét kérésből áll. Az első három az örökkévaló dolgokat érinti, a következő négy a mulandókat.²⁷

A középkor során különféle megfogalmazásokban terjedt az augustinusi hagyomány. A *Miatyánk*-magyarázatok magyar nyelvű kódexeinkben is megjelennek.²⁸ A 16. században Luther és követői ugyancsak hét kérésre osztották az imádságot, Kálvin nyomán azonban hat kérésben határozták meg a fő részeket. A vizsgált korszak hazai szerzőinél található példák valamennyi minta követésére, olykor egyéni megoldásokkal egészítve. A katolikusok maradtak a hét kérésnél. Augustinus szellemiségét a 16. század első felében Erasmus közvetítette – magyar követői közül erre példa Stephanus Thomasius²⁹ –, a század második felében Petrus Canisius hatása Telegdi Miklós munkásságában figyelhető meg.

A *Miatyánk* magyarázatának Luther önálló műveket szentelt (1518, 1519). Az imádságot a második változat előszavában két részre osztja.

Ezt az imádságot két részre osztom, először is megszólításra, azaz bevezetésre és fölkészülésre, végül pedig hét kérésre.³⁰

Mielőtt rátérne az egyes kérések kifejtésére, a „Bevezetés” cím alatt megvilágítja a „Mi Atyánk, ki a mennyekben vagy!” megszólítás tartalmát. A hetedik kérés után külön rész „Az »ámen« szócska” magyarázata.

Luther „kis katekizmusában” is leszögezi, hogy az imádság mértékadó mintájának a *Miatyánk*ot tartja, a szerkezetre annak felosztása utal, a fő részek megnevezése nélkül. Az egyes részek elnevezése a „nagy katekizmusban” található.

A magyarázat kérdés-felelet formában íródott, s az első kérdés a *Miatyánk* retorikai összetevőit taglalja: „Wie viel theil hat das Vater unser? Drey teil. Die Vorrede / Sieben Bitte / Und den Beschluß”.³¹

A bevezetés alatt a megszólítás értendő: „Vater unser der du bist im Himmel”, a második a hét kérés: „Sieben Bitte” a harmadik a Máté evangéliumából származó zárás: „Denn dein ist das Reich und die Kraft und die Herrlichkeit in Ewigkeit. Amen.”

27 „Quomodo dominica oratio septem petitiones apud evangelistam Mattheum contineat. Proinde apud evangelistam Mattheum septem petitiones continere dominica videtur oratio, quarum in tribus aeterna poscuntur, in reliquis quattuor temporalia, quae tamen propter aeterna consequenda sunt necessaria.” Aurelius AUGUSTINUS, *Enchiridion ad Laurentium liber unus (De Fide, Spe et Caritate liber unus)*, 115. c.

28 LÁZS SÁNDOR, *Apácaműveltség Magyarországon a XVI–XVII. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei* (Budapest: Balassi Kiadó, 2016), 150–155.

29 Kiss Farkas Gábor kimutatja Erasmus hatását, ugyanakkor felhívja a figyelmet az egyéni megoldásokra is: „Irodalmi útkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között: Négy pályafutás és tanulságai”, in *Egyházi társadalom a magyar királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs és VÉRTESI Lázár, *Seria historiae dioecesis Quinqueecclesiensis* 17, 331–371 (Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017), 336–340.

30 LUTHER, „A Miatyánk...”, 101.

31 KNAPP, „Az imádság...”, 7.

A hazai protestáns szerzők közül a hét kérésre való felosztást követi Luther nyomán Batizi András, Dévai Bíró Mátyás, Beythe István, Heltai Gáspár, Bornemisza Péter.

A *Miatyánk* hat kérésre osztásának forrása a Kálvin-féle genfi hitvallás. Az imádságra vonatkozó részben kerül sor a legfőbb minta, a *Miatyánk* magyarázatára. Ezt annak indoklása vezeti be, hogy miért van szükség valamilyen mértékadó példára.

- L. Nézzük már most, hogy a hívők imádságának mit kell tartalmaznia. Szabad-é mindent kérünk Istentől, ami eszünkbe jut, vagy e tekintetben is valami határozott szabályt kell szemünk előtt tartanunk?
- Gy. Imádkozásunk nagyon helytelen módon történék, ha saját vágyainknak, testünk ítéletének engednénk. Mert egyrészt tudatlanabbak vagyunk, mintsem megítélhetnők, hogy mi válik javunkra, másrészt pedig vágyaink oly mértéktelenek, hogy csak fékezéssel uralkodhatunk rajtuk.
- L. Mire van hát szükség?
- Gy. Arra, hogy Isten maga tanítson meg a helyes imádságra, mintegy kézen fogva vezéreljen s előttünk mondja a szavakat.
- L. Micsoda törvényt szab elénk?
- Gy. Szerteszét a Szentírásban bő és megfelelő utasítást ad az imádkozásra vonatkozólag. Mégis, hogy célunk annál biztosabb legyen, egy imádság-alakot adott, s e mintában néhány pontba röviden mindazt összefoglalá, amit Istentől kérünk szabad.
- L. Mondd el ezt az imádság-alakot!
- Gy. Mikor tanítványai megkérdezték a mi Urunkat, Krisztust, hogy mint kell imádkozni, így felelt: „Mikor imádkoztok, ezt mondjátok: Mi Atyánk, ki vagy a mennyekben, szenteltessék meg a Te neved. Jöjjön el a Te országod: legyen meg a Te akaratod, mint a mennyben, úgy itt a földön is. A mi mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma. És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk azoknak, akik miellenünk vétkeztek. És ne vígy minket a kísértésbe, de szabadíts meg minket a gonosztól. Mert tiéd az ország és a hatalom és a dicsőség mindörökké. Amen!
- L. Hogy jobban megérthessük, osszuk részekre!
- Gy. Hat része van. A három első rész Isten dicsőítésében leli főcélját s miránk nincs tekintettel. A többi részek ránk, a mi hasznunkra vonatkoznak.³²

Ebben a felosztásban a megszólítás nem külön egység, hanem az első kérés része. Az ötödik kérés után – ellentétben az augustinusi (és lutheránus) hagyománnyal – már csak egy van hátra, így áll össze a hat kérés.

L. Mi következik ezután?

Gy. Hogy Isten ne vigyen minket kísértésbe, de megszabadítson a gonosztól.

32 KÁLVIN, *A genfi egyház...*, 42–43. „[V]alami határozott szabályt kell szemünk előtt tartanunk?” A latin szövegben: „an certa hic tuenda est regula?”, *Catechismus Ecclesiae Genevensis, hoc est, formula erudiendi pueros in doctrina Christi auctore Ioanne Calvino* (Argentorati: Wendelinus Rihelius, 1545), 90. hasáb. „[E]gy imádság-alakot adott” a latin szövegben: „formulam composuit”. Uo., 92. hasáb.

L. Egy kérdésbe foglalod e két dolgot össze?

Gy. Csak egy kérdés ez, mert az utóbbi kérdés voltaképpen az elsőnek magyarázata.³³

A befejező dicsőítés záradékként szerepel:

L. Mit jelent e záradék: „Mert Tiéd az ország, hatalom és a dicsőség mindörökké”?

Gy. Ismét figyelmeztet arra, hogy imádságunkat inkább Isten hatalma és jósága támogatja, mint önbizalmunk. Megtanít e kifejezés még arra is, hogy minden imádságunkat Isten dicsérésével kell végeznünk.³⁴

A *Miatyánk* kálvini, hatrészes felosztását alkalmazza a *Debreceni Hitvallás* (1562). Az imádságról szóló fejezet a *Miatyánkot* magyarázza, mégpedig hat kérdésre osztva.³⁵

Ugyancsak a kálvini hagyományt követi a *Heidelbergi Káté*. Németül először 1563-ban jelent meg.³⁶ Utolsó részében tárgyalja az imádságot. Mértékadónak tekintendő minta a *Miatyánk*. Három részből áll. Az első a megszólítás, a második a hat kérdés, a harmadik a berekesztés („Mert Tiéd az ország...”). Befejezésül még az „Amen” rövid magyarázatára is sor kerül. Első magyar fordítása 1577-ben látott napvilágot.³⁷

Ennek felel meg Szikszai Helopoeus Bálint katekizmusának magyarázata. A *Miatyánk* első, bevezető része a megszólítás, ezt követi a hat kérdés, majd a megerősítést szolgáló befejezés.³⁸

A *Miatyánk* szerkezetét a hazai szerzők közül a legárnyaltabban Laskai Csókás Péter tárgyalja. A *Speculum*-kötet elején, a már idézett bevezetőben (*Praefatio in orationis encomium*) leszögezi: „a Megváltó – nehogy akadályokba ütközzünk vagy elbizonytalanodjunk, miközben keressük az imádság megfelelő formáját – megmutatta a könyörgés legszebb példáját, ami az Ó- és az Újszövetség valamennyi imádságának összegzése és kincsestára”.³⁹

Az imádkozás és az imádság általános tudnivalói tárgyaló tizenegy caput végeztével kerít sort Laskai a *Miatyánk* magyarázatára. Hosszas bevezetés után tér rá magá-

33 KÁLVIN, *A genfi egyház...*, 49.

34 Uo., 50. „Mit jelent e záradék” a latin szövegben: „Quid sibi vult haec, quae adiecta est, clausula [...]”. *Catechismus...*, 106. hasáb.

35 „N.-váradon és Debrecenben 1561. és 1562-dik években tartott zsinatok, és az egrí szövetkezés”, in *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, szerk., ford., jegyz. KISS Áron, 59–285 (Budapest: Franklin Nyomda, 1881), 268.

36 *Catechismus oder Christlicher Unterricht wie der in Kirchen und Schulen der Churfürstlichen Pfaltz getrieben wirdt* (Heidelberg: Johann Mayer aus Regensburg, 1563). – VD16 P 2166.

37 *A keresztyén hitről való tudománynak rövid kérdésekben foglaltott sommája* (Pápa: Huszár Dávid, 1577). – RMNY 395. 20. századi magyar fordítása: *Heidelbergi Káté: A református keresztyén egyház hitvallása*, ford. GALAMBOS Zoltán (Beregszász: Szeretet, 1925; Budapest: Református Traktátus Vállalat, 1949*).

38 [SZIKSZAI HELLOPOEUS Bálint], *Catechismus, azaz az keresztyéni hitnek [...] magyarázatja* (Krakkó: Maciej Wirzbięta, 1573 k.). – RMNY 328, O1v–O2r, Q5r–Q6v.

39 „Idem Salvator ne animi nostri in orationis forma acquirenda, aut tardarentur, aut fluctuarent, pulcherrimam hypotyposin precationis proposuit, quae summa est, et thesaurus omnium orationum veteris et novi instrumenti.” LASKAI, *Speculum...*, 6.

ra az imádságra. A szöveget két hasámban, görögül és latinul idézi, először Máté, majd Lukács evangéliumából. Mindkét változatban a részek számozását a megszólítás után kezdi. Mindkét esetben – a kálvinista hagyomány jegyében – az utolsó kérés a hatodik, Máténál ennek része a záró dicsőítés, és ide tartozik az „Amen” is.⁴⁰ Hasonló a felosztás Lukács szövegében is, de itt nem szerepel a doxologia.

A továbbiakban Laskai részletesebben is szól a *Miatyánk* felosztásáról. A jól ismert fordulattal támasztja alá a logikus felépítés fontosságát:

Bizony, találó és bölcs mondás: aki helyesen rendezi el anyagát, az hatásosan tanít. Mielőtt tehát belefognánk Krisztus szavainak magyarázatába, először látnunk kell ennek az imádságnak a részeit és elrendezését.⁴¹

Először a hét kérdésre való felosztást helyteleníti: „Sokan vannak, akik úgy vélték, hogy Krisztus hét kérésre vagy részre osztotta ezt az imádságot.”⁴² Ennek a nézetnek a hirdetői közül Augustinust, Cyprianust és Luthert cáfolja. Ugyancsak megdönteni igyekszik azoknak az érveit, akik öt kérésről beszélnek. A hat kérést valló „csaknem minden hittudós” (fere omnes Theologi) közül Kálvin mellett Wolfgangus Musculust és Rudolphus Gualtherust említi. A következőkben a hat kérdés mellett érvel.⁴³

A *Miatyánk*nak a kérdések számozása mellett léteznek másfajta felosztásai is. Laskai a következőkben a négy részre tagolást ismerteti.

Az első rész tartalmazza a jóindulat megnyerését, amit ezek a szavak bocsátanak előre: Mi atyánk, ki vagy a mennyekben.

A második rész tartalmazza három részre osztva a lelki természetű dolgok kérését, amelyek Istenhez kapcsolódnak.

A harmadik rész a testi és lelki dolgok együttes kérése, ugyancsak három részben, amelyek az emberekre vonatkoznak.

A negyedik rész ennek az imádságnak a megkoronázása, mintegy zárás gyanánt.

Ezt a felosztást nem lesz nehéz a retorikusok előírásaival indokolni, akik azt tanítják, hogy minden kérésben a leghatásosabb egyszerre három dolgot alkalmazni.⁴⁴

40 „6. Et ne nos inducas in tentationem, sed libera nos a malo, quia tuum est regnum & potentia et gloria in secula. Amen.” Uo., 693.

41 „Ingeniosum sane et sapiens dictum: Qui bene distinguit, bene docet. Antequam igitur verba Christi explicare incipiamus, prius videndum est de partibus et dispositione huius orationis.” Uo., 699.

42 „Non desunt qui hanc orationem in septem petitiones sive membra distinctam a Christo esse voluerunt.” Uo., 700.

43 Uo., 700–702.

44 „Prima pars continet benevolentiae captationem, quae in his verbis praemittitur, Pater noster qui es in coelis. Secunda pars continet petitionem rerum Spiritualium tribus membris distinctam, quae Deum habent obiectum.

Tertia pars obiectitur petitionem rerum corporalium et spiritualium simul tribus etiam membris distinctam, quae obiectum habent homines.

Quarta pars habet coronidem huius orationis quae tanquam conclusionis loco ponitur.

Kritikatörténeti szempontból különösen jelentős, hogy Laskai világosan kimondja: az imádság szerkezetének meghatározásában a profán retorika előírásaira támaszkodik.

A továbbiakban a hármass felosztás nemcsak az egyes részekben, hanem az imádság egészében is megjelenik, ugyancsak retorikai fogalmakkal meghatározva. Az első rész az exordium, ami Isten jóindulatát hivatott megnyerni, a második maga a könyörgés (deprecatio), a harmadik az egész megkoronázása, ami végül az összegzés (conclusio) helyén zárja az imádságot.⁴⁵

Laskai minden egyes részhez bőséges magyarázatokat fűz. Némelyik egy művelődéstörténeti enciklopédia szócikkének is beillene. Például a mennyekkel kapcsolatban ismerteti az asztrológusok által meghatározott tíz égbört (orbes caeli), majd a teológusok tanítását az ég három részéről: az első a Földtől a Holdig terjed, a második a Holdtól a belátható ég felső határáig, a harmadik e fölött található, ez Isten, az angyalok és az üdvözült lelkek lakóhelye.⁴⁶

A hat-, négy-, majd háromrészes felosztás után az utóbbihoz kapcsolódva következik a legegyszerűbb, a kétrészes. A korszak magyar szerkesztésű kézikönyveiben egyedül Laskai *Speculum*ában kapcsolódik össze a *Miatyánk* szerkezete az imádság általános, kétrészes felosztásával (kérés és hálaadás). Nála az első a három részből álló tulajdonképpeni imádság, a második a záró rész.

Az eddigiekben az *Úr imádságának* három részét magyaráztuk, utoljára marad ez a rész, amelyik megkoronázás és zárás gyanánt járul az előzőekhez, azok megerősítésére, egyszersmind az imádkozók érzelmeinek felindítására. Ez nagyon is helyénvaló, mivel az imádságnak ez a két része, aérés és a hálaadás. Eddig tehát a kérésekről szoltunk, most hozzá kell fűznünk az imádság második részét is, amelyikben egyrészt hálát adhatunk Istennek, másrészt megerősíthetjük meggyőződésünket, hogy imádságunk eredményes lesz.⁴⁷

A folytatásban Laskai hosszasan érvel amellet, hogy ezt a záradékot (clausula) nem lehet mellőzni.

Hanc distributionem a praeceptionibus Rhetoricorum probare non erit difficile, qui in omni deprecatione tria potissimum concurrere docent." Uo., 703.

45 „In omni deprecatione tria requiri. Primo exordium, quae continet captatio benevolentiae. Secundo deprecationem ipsam. [...] Tertio Choronidem loco conclusionis colligit, et sic tandem orationem concludit." Uo., 703–704.

46 Uo., 713–719.

47 „Tres hactenus orationes Dominicae partes exposuimus, postrema haec est, quae loco Coronidis et conclusionis ad confirmanda et simul excitanda orantium corda subiecta est et quidem rite, cum hae duae sint partes orationis, petitio et gratiarum actio. Hactenus autem de petitionibus sit dictum, debuit subiungi altera quoque pars orationis qua et Deo gratias ageremus, et corda nostra confirmaremus de effectu nostrae orationis." Uo., 860–861.

Így hát semmi okát nem látom, hogy a latin szövegekből miért maradt ki ez a záradék, különösen, hogy a görög, káldeus és arab nyelvű példányokból nem hagyták el. Lássuk csak sorjában az egyes érveket!⁴⁸

5. *Elocutio*: a nyelvi eszköztár

A nyelvi megformálással kapcsolatos óvatosságból következően az *elocutio* eszköztáráról igen kevés szó esik, a vizsgált korszak hazai szerzői közül egyedül Laskai Csókás Péter érinti néhány helyen. Az imádság megfogalmazásáról szólva a *Speculum* hatodik caputjának (*De gestibus orantium*) negyedik sectiójában (*De verbis inter orandum*) Máté evangéliuma nyomán Krisztusra hivatkozik. A felületes és a mélyen átélt imádság különbsége a nyelvi megformálásban is megmutatkozik.

A *battologia* a pogányok szószaporítása, akik azt hiszik, hogy istenük a szavak áradata miatt fogja őket meghallgatni. Ennek ellentéte az *eulogia*: a szavakat mérsékelten használó imádság, ami a szív rejtékéből fakad, az eltökélt lélek készítése, és tiszta érzelmek irányítják.⁴⁹

A felesleges szócséplést Laskai hat bibliai és egy Augustinus-idézetre támaszkodva ítéli el. Retorikai szempontból fontosabb a szívből jövő, őszinte szavak használatának létjogosultságát igazoló érvelés.

Ha a szavak a lélek indulataiból fakadnak és mértékkel használjuk őket az imádságokban, akkor erősen ajánljuk a keresztényeknek. Habár minden testrészünk Isten dicsőségére rendeltetett, leginkább mégis a nyelvre tartozik, hogy Isten dicsőségét zengje, hiszen semelyik más testrészünkkel sem vagyunk képesek artikulált hangokat kiadni. Ezért, mivel nyelvünknek ez a legfőbb feladata, illő, hogy eltökélten, mind imádsággal, mind énekléssel hirdesse teremtő Istenének dicséretét.⁵⁰

Ezt a gondolatot Laskai számos bibliai és Augustinus-idézetrel erősíti meg.

Figyelemre méltó a különbségtétel a szavak használata szempontjából a nyilvános és az egyéni imádság esetében. A közösségben ki kell mondani, hogy miért fordulunk

48 „Nullam itaque rationem subesse video, cur haec clausula a Latinis fuerit omissa, praesertim cum in Graeco, Chaldaico et Arabico exemplari non sit omissa. Videamus iamque ordine singula argumenta.” Uo., 861.

49 „Battologia definitione Christo est ethnicum multiloquium, qui putant se exaudiri in verborum multitudine. Eulogia vero est moderata et mediocris verborum oratio, quae in cubiculo cordis hoc est animi presentis intentione et affectu sincero peragitur.” Uo., 400.

50 „Si verba animi affectu comitentur, et sint moderati in orationibus, valde commendamus Christianis. Etsi enim omnes partes nostri corporis ad gloriam Dei conditi sunt, praesertim tamen ipsam linguam gloriam Dei enarrare convenit, cum nulla alia parte corporis articulatam (ut vocant) vocem edere queamus. Unde linguam huic praesertim ministerio addictam esse decet, ut devote cum oratione, tum cantu laudes Dei, creatoris sui predicet.” Uo., 402.

Istenhez, hiszen mindenkinek egységesen ismernie kell a könyörgés és a hálaadás tartalmát. A magányos imádkozónak nincs mindig szüksége a nyelv szolgálatára, mivel akár szavakkal, akár szívből imádkozunk, nem számítanak a szavak, hiszen magunkban vagyunk.⁵¹

A nyelvi eszközök használatát illetően Laskai megengedőbb, mint az általa is hivatkozott *Musculus a Loci communes*ben, ahol nem éppen az erasmusi *copia verborum* jegyében nyilatkozik. A szavak bőségét az imádságban a lotharingiai származású teológus ugyancsak Máté evangéliumának vonatkozó helye alapján ítéli el, de sokkal szigorúbban gondolja tovább, saját korára alkalmazva az idézetteket.

Ezek olvashatók ott. Istennek tehát nem tetszenek a szószaporító, finomkodó, gondosan kicirkalmazott imádságok, amelyekben amennyit a szavak hozzáadnak, annyi vész el a lelki tartalomból. Az effélék a pogányok között fordulnak elő nagy bőségben, de még inkább a keresztény szónokok közül a pápa híveinél, legfőképp azoknál, akik a hosszú imádság ürügyén már régen elkezdtek felemészteni az özvegyasszonyok vagyonát. Pontosan erről a bűnről van szó Máté evangéliumában.⁵²

A hetedik *caput (De modo adorationis)* első sectiójának (*De modis adorationis*) tizedik módja ugyancsak összefügg az imádság nyelvi megformálásával, mégpedig az alkalmazható formulákkal. Laskai vérbeli humanistához illő leleményes szöfűzéssel hárítja el magától a különféle fordulatok felsorolását.

Az imádkozás utolsó módja az, hogy tartsuk szem előtt a helyes könyörgés formuláit, amelyeket bőven tartalmaznak a szent szövegek, és inkább igyekezzünk azokhoz hozzászokni, mint hogy magunktól kísérletezzünk. Mert jóllehet nem annyira korlátoztak az imádság formai lehetőségei, hogy nem lehetne alkalmazni az isteni eredetű szavak mellett az általunk kigondolt fordulatokat, mégis mindig az a leghasznosabb, ha a könyörgés helyes formuláihoz folyamodunk, nehogy (amint az gyakran megesik) tökéletlen képességeink miatt hibázzunk. Egyébként mindazokat a formulákat egyenként felsorolni vég nélküli munka lenne, így e helyt ettől eltekintünk, nehogy ez a könyvecske (!) végtelenné növekedjék. Az olvasó ezeket a fordulatokat könnyen összegyűjtheti magának a zsoltárokból és a Szentírás más helyeiből, és különösen Petrus Martyr,

51 „Praeces quoque publicae hoc [verbum] requierunt, cum enim ibi uno consensu, et ore Deum rogare necesse sit, verbis mutuis magis excitamur, ad consensum et ardorem precum [...] In privatis precibus non est necessarium semper linguae ministerium, quare sive verbis, sive corde ores, modo animo presentiores nihil refert. In publicis vero precibus et gratiarum actionibus locum praecipue verba habere debent, ubi uno consensu et ore Deus invocatur.” Uo., 404–405.

52 „Haec ibi. Displicent ergo in conspectu Dei verbosae, elegantes, & elaboratae orationes, in quibus quantum verbis accedit, tantum spiritui decedit. Huiusmodi Ethnicis magisque Christianis oratoribus abundat Papatius, in illis potissimum, qui sub praetextu longae precationis domos viduarum iam olim vorare coeperunt. Verum de hoc vitio diximus in Matthaeo nostro.” *MUSCULUS, Loci communes...*, 719. A hivatkozott hely: „Vae vobis scribae et pharisaei hypocritae, quia comeditis domos viduarum orationes longas orantes!” Mt 23, 14. Ugyanerről: Mk 12, 40; Lk 20, 47.

Avenarius, Curaeus imádságoskönyveiből, és másokéból, akik a könyörgés efféle formuláit buzgón összeszedgették.⁵³

Az elocutio eszköztárához tartoznak a metaforikus kifejezések. Ilyenek a *Miatyánk* szavainak magyarázata során kerülnek elő. Például a „kenyér” szó elsődleges jelentésében (*proprie*) testi táplálékunkat jelöli; emellett átvitt értelemben (metaforikós *sive per translationem*) négy más dolgot is jelenthet: Isten szavát, Krisztus testét, az egyházat mint Krisztus tagjait és mindazt, amire az örök életre való felkészüléshez szükség van. Ezekhez jön az egybefoglalás általi (*per synechdochen*) jelentése: minden táplálék, amit földi életünk fenntartásához magunkhoz veszünk. Mindezek részletezése alkalmas ad számos szaktekintély idézésére Tertullianustól Erasmusig.⁵⁴

6. *Pronuntiatio*: az imádkozás külsőségei

A vizsgált korszakban az imádság dispositióját és az elocutióját érintő megállapítások mellett akadnak olyan megjegyzések is, amelyek az imádkozás fizikai körülményeit érintik, így a klasszikus szónoklattanok *pronuntiatio*jával rokoníthatók.

Katekizmusának egyik fejezetecskéjében Félégyházi Tamás azt vizsgálja, hogy „Kelle a könyörgésben valami külső módot tartani?” Bibliai példákat hoz az imádkozók (Mózes, Krisztus, Pál apostol) testtartására, mozdulataira. Végezetül figyelmezteti olvasóit, hogy túlzott jelentőséget ne tulajdonítsanak a külsőségeknek: „De ez féle külső mód csak anynyira javaltatik, az mennyire az belső jó indulatnak, és teredelmes szívnek bizonsága.”⁵⁵

Melius Juhász Péter prédikációiban Oláh Róbert az imádkozás fizikai körülményeire vonatkozó részeket is talált:

Térden állva, sírva, magadnak titkon, a te szívednek kamorájába, mikor lehet, magadnak való titkos helyre menj, és ott imádkozzál, mint Krisztus, [aki] a hegyre ment ő maga [...]. Térden állva, kezeket kiterítve, szemeket az égbe felemelvén imádkoztak: Krisztus [...], a Próféták, Mózes [és] az Apostolok. Te letortyadsz ágyadba, ott birbitélsz.⁵⁶

53 „Ultima orandi modus est, ut formulas rite precandi quae in sacris literis plurimae extant nobis potius proponamus ad earundemque modum nos assuefacere studeamus, quam aliquam ex nobis ipsis effingamus. Est enim non ita angusta sit forma orandi, ut verba quoque a nobis iuxta verbum Dei excogitata non admitterentur. Tamen proderit semper in promptu habere veras formulas precandi ne (ut saepe solet fieri) per imbecilitatem nostri ingenii labamur. Caeterum illas omnes formulas singillatim enumerare infiniti esse laboris, hoc itaque loco illas praetermitteremus, ne hic libellus in immensum excrescat. Interea lector facile ex psalmis et aliis scripturae locis illas formulas sibi comparare potest et praesertim ex libello precationum D. Petri Martyris, Avenarii, Curaei, et aliorum, qui huiusmodi formulas precum diligenter congresserunt.” LASKAI, *Speculum...*, 470–471.

54 Uo., 814–824.

55 *Az keresztyén igaz hitnek részéről való tanítás [...] íratott Félégyházi Tamás debreceni Praedicator által* (Debrecen: Rudolphus Hoffhalter, 1579). – RMNY 430, 49.

56 OLÁH, „A kegyesség mintázatai...”, 107–108. Az imádság „testi performálásáról” ugyanott részletesebben is szól.

Balázs Mihály az ég felé fordulás jelentésének éppen az ellenkezőjére bukkant. Borne-misza-tanulmányában az *Ördögi kísértetek*ről szólva említi, hogy „egy helyütt szerepel a műben a nagyon izgalmas középkori misztikus, Heinrich Suso (1295–1366) is, de nem valamelyik művére utal, hanem arra, hogy miképpen imádkozott: »Suso is sem szemét, sem kezét nem emelte az égre, midőn más nézett imádságára«”.⁵⁷ A szövegösszefüggésből kiderül: az imádkozásnak ez a módja azokra az esetekre példa, amikor valaki elkerüli a kevélység bűnét. Suso méltatlannak érezte magát arra, hogy szemével és kezével az ég felé forduljon, így nyilvánította ki alázatosságát.

Hasonlókat olvashatunk Laskai Csókás Péternél is. Többször idézett hatodik caputjának (*De gestibus orantium*) harmadik sectiójában (*De gestibus orationis*) esik szó a fizikai értelemben vett gesztusokról: az imádkozó testtartásáról, mozdulatairól – különös tekintettel a szakrális összefüggésekre – és azokról a körülményekről, amelyekhez hasonlókat a klasszikus retorika pronuntiatioja tárgyal. Laskai 23 pontban összegzi a Szentírásban található utalásokat az imádkozás külsőségeinek példáira. Részletesen elmagyarázza, mi mindent fejeznek ki a követendő minták. Például

amikor meghajolva imádkozunk, tudatában vagyunk erőtlenségünknek, és ezáltal nyilvánítjuk, hogy gyengék vagyunk, magunktól nem tudunk egyenesen állni, és önerőből semmi jóra sem vagyunk képesek. Mert ahogy a kihúzott testtartás erőnk és hatalmunk jele, úgy a meghajlás és a legörnyedés esendő természetünket mutatja.⁵⁸

Hasonlóképpen fény derül az állva, térdelve, ülve, fekve, arca borulva vagy éppen menet közben végzett könyörgés indokoltságára. A különféle kéztartások jelentése sem marad homályban, akárcsak a pillantásoké: szemünket fordíthatjuk az ég vagy a föld felé. Imádkozhatunk úgy is, hogy közben valamilyen szent könyvet mutatunk fel; viselhetünk ciliciumot, és hamut is hinthetünk fejünkre, verhetjük mellünket. Megszaggathatjuk ruhánkat, de a megfelelő alkalommal díszes ornátust is ölthetünk. Megtudjuk, miért kell fedetlen fővel fordulnunk Istenhez, és mit jelent, ha lenyírjuk szakállunkat és hajunkat.⁵⁹

57 BALÁZS Mihály, „Az *Ördögi kísértetek* irodalomtörténeti helyéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 149–172, 169–170.

58 „[...] cum incurvantes oramus, imbecillitatem nostram agnoscimus, et eo ipso ostendimus nos esse infirmos, qui per se recte stare nequeamus, nedum aliquid boni per nos ipsos perficere. Nam sicuti directa statio signum et fortitudinis, et potestatis nostrae, ita inclinatio sive obliquus gressus signum est infirmitatis naturae nostrae.” LASKAI, *Speculum...*, 356.

59 Uo., 354–397.

7. Az anyanyelv használata az imádságokban

Kritikatörténeti szempontból figyelemre méltó a nemzeti nyelv fontosságának hangsúlyozása, ami az imádsággal kapcsolatban is előfordul. Szerepel Kálvin genfi katechizmusában is.⁶⁰

<i>Catechismus Ecclesiae Genevensis</i> (1545) Minister: Si ita est, quid proficiunt qui exotica lingua sibi que non intellecta orant? Puer: Id vero nihil est aliud, quam cum Deo ludere. Ergo a Christianis facessat haec hypocrisis.	<i>A genfi egyház kátéja</i> (1907) L. Ha így áll a dolog, mi hasznuk van némelyeknek abból, hogy különös s ismeretlen nyelven imádkoznak? Gy. Az ily imádság nem más, mint Isten gúnyolása. Tehát a keresztyének közt nem szabad előfordulnia ily képmutatásnak.
---	---

A *Tarcal-tordai hitvallás*ban is található egy ilyen rész, a Béza-féle hitvallás szó szerinti fordításaként.⁶¹

Béza, <i>Confessio Christianae fidei</i> (1560) Quaecunque igitur preces ab aliquo concipiuntur eo idiomate, quod ipse non intelligat, pro Dei ludibrio sunt habendae.	<i>Tarcal-tordai hitvallás</i> (1562–63/1655) Valamely könyörgések azért olly nyelven mondatnak, kit az imádkozó nem ért, Isten tsufoolásának kell tartani.
---	--

Laskai Csókás Péter nem említi az anyanyelvű imádkozást, de *Miatyánk*-magyarázatának magyar nyelvészeti vonatkozása is van. Húsz nyelven sorolja fel Isten elnevezéseit. A magyart illetően megállapítja: úgy tűnik, az „Isten” szó öt betűből áll, de valójában csak négygel kellene leírni.⁶² Az aoristus secundusra hivatkozó fejtegetés értelmezése a nyelvtudomány-történetre tartozik.

Végezetül röviden utalnom kell arra is, hogy a vizsgált korszakban az imádságot illetően – az európai tendenciákhoz képest – mi *hiányzik* a hazai protestáns szerzők megnyilvánulásaiából. A *Miatyánk* retorikai kérdéseivel kapcsolódva Knapp Éva ismerteti Ramus nézeteit.⁶³ Az imádságot érintő hazai irodalomban 1530 és 1580 között a ráizmusz hatása még oly csekély mértékben sem fedezhető fel, mint a retorikai és a

60 KÁLVIN, *Catechismus...*, 88. hasáb; KÁLVIN, *A genfi egyház...*, 41.

61 *Confessio Christianae fidei, et ejusdem collatio cum papisticis Haeresibus per Theod. Bezam Vezelium* (Geneva: Ioannes Bona Fides, 1560), 48; „Tarcali és tordai zsinatok. 1562. és 1563. években”, in Kiss Á., *A XVI. században...*, 325.

62 LASKAI, *Speculum...*, 745–746.

63 KNAPP, „Az imádság...”, 8.

logikai vonatkozású megjegyzésekben. A rámista nézetek magyarországi recepciójának vizsgálata 17. századi szerzőink munkássága alapján lehetséges; ennek alapján jellemezhető „a rámizmus mint irodalomtörténeti tényező”.⁶⁴

A protestáns felekezetek közül az unitáriusoktól a 16. századból nem maradtak fenn az imádság elméletére vonatkozó adatok. A témával kapcsolatban felmerülhet Heltai Gáspár Johan Habermann (Avenarius) munkájából fordított imádságoskönyve. „Igaz ugyan, hogy evangélikus szellemű volt a minta, de Heltai szokásához híven ezt is alaposan átdolgozta, s az átdolgozás során kihagyta az összes szentháromságra vonatkozó helyet is. Bizonyos tehát, hogy már unitáriusként foglalkozott ezzel a szöveggel.”⁶⁵ A gyakran hivatkozott forráshiány miatt unitárius szerzőktől legkorábról a 17. századból ismerünk a témához tartozó megállapításokat. Balázs Mihály több szerző kapcsolódó megjegyzéseit idézi.⁶⁶

Összefoglalóan megállapíthatjuk: a vizsgált korszak magyar szerzői időnként megfogalmazzák az imádságszövegek megformálására és elmondására vonatkozó legfontosabb követelményeket, összhangban az európai tendenciákkal. A kapcsolódó tudnivalókat Laskai Csókás Péter tárgyalja legrészletesebben *Speculum exilii* című művében, alkalmazva a világi retorika terminusait is. Mindezeket összevetve mások elszórt megjegyzéseivel, kirajzolódhatnak a korszak irodalmi gondolkodásának az imádság retorikáját érintő jellemzői.

Summary

ISTVÁN BARTÓK

„... it will not be difficult to justify it by the prescriptions of rhetoricians...”

Péter Laskai Csókás on prayer

In the sixteenth century, no independent manual on prayer was written by a Hungarian author. However, comments on the theoretical aspects of prayer, including rhetorical requirements, can be read in various sources. Most of such data occur in the work entitled *Speculum exilii* (Coronae, 1581), written by Péter Laskai Csókás (Petrus Monedulatus Lascovius, †1587). This work contains many statements about prayer that reflect a knowledge of the related literature of the century. The present paper systematises these statements by comparing them with their foreign sources.

64 KECSKEMÉTI Gábor, „A rámizmus Magyarországon és Erdélyben”, *Gerundium* 10, 3–4. sz. (2019): 65–83, 79–83.

65 HELTAI Gáspár, *Imádságos könyve (1570–1571)*, bev. BALÁZS Mihály, Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 5 (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2006), 10.

66 BALÁZS Mihály, „Néhány megjegyzés Heltai imádságos könyvének utóéletéről”, *Studia Litteraria* 52, 3–4. sz. (2013): 298–317, 306.